

УДК 377.8.018.56:271.222-737(477)"1586/17":37.091.12.015.31:[17:111.852]

DOI: <https://doi.org/10.33989/2226-4051.2025.31.331546>

Олександр Лавріненко, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8673-319X>

ЕТИКО-ЕСТЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI – XVII ст.)

Статтю присвячено історико-педагогічному аналізу сутності та специфіки етико-естетичних засад розвитку особистості майбутніх учителів України в період Раннього нового часу (XVI – XVII ст.). Проаналізовано ряд документів, що дозволять беззаперечно стверджувати про важливість етико-естетичного складника в тогочасній системі професійної підготовки майбутніх наставників-учителів, зокрема в Острозькій, Львівській, Київській братських школах. Автор на основі історіографічного, логіко-системного аналізу обстоює ідею екстраполяції творчих надбань та історичного досвіду етико-естетичної підготовки майбутніх учителів XVI – XVII ст. в сучасну практику реформування освітньої галузі України.

Ключові слова: етико-естетична підготовка; особистість учителя; Ранній новий час; братські школи підвищеного типу; педагогічна майстерність; морально-етичні якості; естетика живого слова.

Постановка проблеми. Історія Раннього нового часу ознаменована надзвичайно потужним поступом педагогічної освіти, зокрема підготовки педагогічних кадрів. Творчі пошуки формування особистості наставників-учителів, що склалися в українських освітніх закладах XVI – XVII ст. відбувалися в непростій ситуації, коли українські землі потрапили під владу Польщі. Безумовно, ментальна відмінність української культури від польської перешкоджала планам Корони. Хоча власне в Ранній новий час відбувалися й позитивні тенденції, бо саме через Польщу в Україну проникали ідеї Відродження, Реформації та Контрреформації. Разом із тим стрімкого поширення на українських землях набувала західноєвропейська система освіти. В. Власов (2012), розмірковуючи про розвиток історії української культури від Середньовіччя до початку Новітньої доби, звертав увагу на той факт, що «За відсутності власної вищої школи

українці навчалися в європейських університетах, прилучалися до науки і мистецтва. Хвиля західноєвропейських культурних впливів не поглинула споконвічних традицій. Нове й старе в українській культурі мирно співіснувало, нашаровуючись одне на одне, внаслідок чого поставали унікальні культурні явища» (с. 35).

Особливої гостроти набула потреба національного самозбереження після Люблінської унії (1569 р.), бо саме ця подія спричинила піднесення української освіти і культури. О. Мустафін (2014), аналізуючи історичні події «справжньої історії Раннього нового часу», стверджує, що за умовами Люблінської унії була створена єдина держава, що дістала назву Річ Посполита обох народів (у перекладі з польської «річ посполита» означає «спільна справа» або «республіка»), а Литва і Польща при цьому зберігали власні кордони, окремі уряди, суди й скарбниці, однак у держави був єдиний сейм і одна грошова одиниця (с. 125). Власне за відсутності української держави освіта і культура залишалася єдиними галузями суспільного буття, де українці могли виборювати свою самобутність.

Варто відзначити, що період Раннього нового часу дослідники називають і «Українською козацькою добою». Т. Недосекіна (2006), аналізуючи систему освіти в розглядуваний історичний період, звертає увагу на культурні особливості, зокрема на проблеми розвитку освіти, і відзначає, що «Однією з характерних рис української культури козацької доби (XVI – XVIII ст.) була зацікавленість суспільства в розвитку системи освіти. Як відомо, українська культура розвивалася в умовах протистояння католицької та православної церков, коли кожна зі сторін прагнула використати якомога більше засобів для посилення свого впливу. Результатом такого своєрідного «змагання» за розум і душу українців стала розгалужена мережа різноманітних шкіл» (с. 217).

В історії національної педагогіки відомий факт, коли грек із Сирії Павло Алепський, подорожуючи Україною і супроводжуючи свого батька – антиохійського Патріарха Макарія III у 1654 - 1656 рр. звернув неабияку увагу на високу культурність українського населення й це відобразив у нотатках (записниках із подорожі українськими землями). Власне у фундаментальному багатотомному науковому виданні «Історія України в документах і матеріалах» (1941), у третьому томі, присвяченому висвітленню питань історії

визвольної боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі, наведений уривок з унікальних записок Павла Алепського: «По всій Козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок церковної служби та церковний спів. Крім того, священники навчають сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях» (с. 265).

Важливу роль у розвитку педагогічної освіти, зокрема підготовки вчительських кадрів епохи Раннього нового часу, а також у визволенні від національного і релігійного гніту українського народу відіграли братства. Це, перш за все, релігійно-просвітницькі організації, що виникали на теренах України в XVI - XVII ст. Дослідники історії розвитку національної педагогіки відзначають, що братства – це організації міського населення, а їхніми членами ставали ремісники і купці, яких об'єднувала ідея боротьби проти окатоличення українців. До братств приймалися особи православного віросповідання незалежно від національності, соціального чи майнового стану. В основі своєї діяльності братчики сповідували ідеологію просвітництва, а школа мала стати головним засобом цієї боротьби (Ісаєвич, 1966).

Існували братські школи двох типів: елементарного типу з розширеною навчальною програмою і підвищеного. Серед останніх слід виділити Львівську, Київську, Луцьку братські школи, Острозьку школу-академію. Можна з упевненістю стверджувати, що більшість випускників братських шкіл, зокрема підвищеного типу, отримували не лише загальну освіту, а й у подальшому обирали шлях просвітительства, присвятивши себе вчительській і наставницькій професії.

Розглядаючи проблеми підготовки вчительських кадрів у Ранній новий час, зокрема в системі освіти українських братських шкіл, варто звернути увагу на етико-естетичний складник такої підготовки, оскільки надзвичайно важливого значення, навіть пріоритетного, на відміну від більшості європейських шкіл, що також прагнули готувати наставника-вчителя, в українських братських школах чільне місце відводилося розвитку людських почуттів. Аналіз великої кількості джерел і стародруків того часу дозволяє стверджувати те, що саме у XVI – на початку XVII ст. педагогічна освіта переживала певний «ренесанс» розвитку

почуттєвої сфери людської життєдіяльності та життєтворчості. Теоретики і практики освітньої галузі України епохи Раннього нового часу достеменно розуміли, що в основу людського буття, всіх видів життєдіяльності й життєтворчості покладені почуття, бо їх розвиток і життєздатність підтримує волю й інтелект. Саме цьому історичному періоду притаманне філософське розуміння неможливості відмежування знань від почуттів, бо кожен індивід по-своєму позитивно чи негативно, але «опочуттєвлює» лише те сприймання інформації, яке наповнене певним смислом. Освітні програми братських шкіл були спрямовані на те, щоб майбутньому наставнику-вчителю, незалежно від предмета викладання, навчитися насичувати педагогічну дію і її суб'єктів – учнів і наставників-учителів позитивними естетичними почуттями. Певним взірцем етико-естетичної довершеності у братській школі був наставник-учитель (дидаскал), а учні (спудеї) у ставленні до нього мали одержати позитивні переживання. Період Раннього нового часу не випадково називають «ранньомодерним», бо саме в той час на перший план висувалося філософське осмислення проблеми відношень людини зі світом і проблеми спілкування людей між собою. А звідси – опанування науково-практичної естетики (науки про почуття) як одного з розділів філософії, а також розділу психології (психологічний досвід людини), що уможливило розуміння становлення почуттєво-емоційних і розумово-інтелектуальних взаємодій і відношень людини спочатку в повсякденному житті, у процесі колективних дій і спілкувань (починаючи з магічно-ритуальних), а потім і в цілеспрямованій пізнавальній практиці. Достеменно відомо, що естетика і етика є основоположними складниками людської духовності. Саме в українських братських школах підвищеного типу завдяки етико-естетичним началам процес освіти ставав для кожного учня необхідним, бажаним і радісним, бо існувало переконання: у радості людського буття найбільш повно виявляється свободність. Радість – це, як правило, добро, краса і творчість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етико-естетичні засади розвитку особистості майбутніх учителів репрезентовано в наукових дослідженнях О. Лук'янченко (2022, с. 202-205), О. Отич (2011, с. 46-58), Л. Хоружої (2021) та ін.

Особливий інтерес становлять стародруки з фонду рідкісної книги Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського. Це, зокрема, «Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI – XVIII ст.» П. Савича (1929 р.); результати магістерського дослідження, проведеного ще в 1917 р. під назвою «Західно-руські школи XVI – XVIII ст. й окремі цензуровані сторінки були опубліковані в т. зв. «Нарисах» під егідою тодішньої Всеукраїнської академії наук. Автор досить ретельно й неупереджено здійснив науковий аналіз не лише культурних рухів після Берестейської церковної унії, а й цілісно висвітлив освітні практики розвитку братських шкіл та Академій на теренах України.

Цікавими, з огляду на дослідження проблематики становлення вітчизняної педагогічної освіти, стали наукові розвідки Б. Мітюрова. Унікальне видання «Розвиток педагогічної думки на Україні в XVI – XVII ст.» за редакції не менш відомого історика освіти А. Мазуркевича, що вийшло друком у видавництві «Радянська школа» в 1968 р., дозволяє прослідкувати національно-освітній поступ української педагогічної теорії і практики в епоху Раннього нового часу. Причому автор критично ставиться до відвертої радянської теорії, представниками якої були російські дослідники С. Голубєв, І. Малишевський, К. Харлампович та інші, які тенденційно заперечували український характер братських шкіл підвищеного типу (Мітюров, 1968).

На особливу увагу заслуговує енциклопедичне видання «Острозька академія XVI – XVII ст.» (1997) із фонду Музею-садиби академіка Івана Зязюна в селі Пашківка Ніжинського району, Чернігівської області. Це, по суті, перша фундаментальна праця про становлення та розвиток першого вищого навчального закладу Східної Європи – славнозвісної Острозької Академії XVI – XVII ст., а також морально-етичних засадних принципів у підготовці педагогічних кадрів України ранньомодерного періоду.

Мета статті – аргументувати, обґрунтувати та розкрити сутність етико-естетичних засад розвитку особистості майбутніх учителів у братських школах підвищеного типу періоду Раннього нового часу (XVI – XVII ст.) для їх творчого використання в контексті інноваційного розвитку освітньої галузі України.

Методи дослідження: *емпіричні* (джерелознавчий та історіографічний аналіз) з метою пошуку, обробки та інтерпретації стародруків і з'ясування сутності та специфіки етико-естетичних засад розвитку особистості майбутніх учителів періоду Раннього нового часу в Україні; *контент-аналіз* – для виявлення змісту педагогічної освіти; *проблемно-генетичний* – для ретроспективного, логіко-системного висвітлення й реконструкції досвіду підготовки майбутніх наставників-учителів у братських школах підвищеного типу в історії України XVI – XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Видатний український учений і філософ, академік І. Зязюн (1938 – 2014 рр.) неодноразово наголошував на тому, що «Своїм «самовключенням» у педагогічну дію педагог робить її проблемною, пропонує свій власний варіант проживання смислу, чим й актуалізує особистісну позицію учня» (Зязюн, 2008, с. 367). Іншими словами – педагог має навчитися досконалості впливу на три основоположні речі: інтелект, волю й почуття своїх вихованців.

В умовах сьогодення все гостріше перед національною системою підготовки педагогічних кадрів постає проблема розуміння педагогічної майстерності вчителя, бо незаперечним є той факт, що дії педагога-майстра завжди досконалі. Феномен педагогічної майстерності став певним індивідуальним внеском у педагогічну культуру українського суспільства. У величезній кількості вчителів України, які по праву можуть уважатися майстрами педагогічної і виховної справи, з'являється неповторна авторська система, свої послідовники, своя школа.

Можна вести мову також про певний учительський ідеал, бо наші уявлення про ідеального вчителя мають характеризуватися такими показниками, як висока моральність, методична довершеність, педагогічна грамотність, естетичність. Останній показник – естетичність, передбачає вміння вчителя включати у процес педагогічної діяльності-дії позитивні почуття прекрасного, рідше – комічного, наповнюючи педагогічну дію спонуканням кожного учня до набуття статусу суб'єкта педагогічної дії (Зязюн, 2008, с. 368).

Російсько-українська війна, економічні потрясіння, соціально-політичні й економічні процеси в Україні призвели у вітчизняній освіті до загрозливої ситуації, за якою проглядаються ознаки деградації молодого покоління, духовного і фізичного зубожіння самої людини. Усе очевиднішою стає гостра необхідність

здійснення невідкладних заходів щодо збереження нагромаджених українською школою та національною педагогічною наукою традицій і досвіду, бо ретельне вивчення історичного минулого, інтерпретація прогресивної педагогічної спадщини видатних теоретиків і практиків, які стояли біля витоків педагогічної освіти, системи підготовки педагогічних кадрів у закладах освіти України надзвичайно потрібне для обґрунтування методологічних і теоретичних концепцій, систем і технологій учіння, провідне місце серед яких у сучасних реаліях реформування освітньої галузі посідають педагогічні технології, покликані забезпечувати особистісний розвиток, саморозвиток і самовдосконалення вчителя, його етико-естетичну довершеність, професійну і соціальну мобільність, конкурентоспроможність на ринку праці, належний рівень педагогічної майстерності.

Проведені історико-педагогічний та історіографічний пошуки дозволили констатувати, що погляди на розвиток особистості вчителя-вихователя, зокрема на етико-естетичні складники в системі професійної підготовки, пройшли тривалий і складний шлях еволюції. Саме в період Раннього нового часу (XVI – XVII ст.) на теренах України склалися оригінальні традиції, що базувалися на освітніх і виховних системах Острозької, Львівської, Луцької та Київської братських шкіл підвищеного типу.

Аналіз соціокультурних підходів до проблеми етико-естетичних засад розвитку особистості майбутніх учителів періоду Раннього нового часу свідчить, що ідеологічні течії реформації та гуманізму здійснили величезний вплив на українську систему підготовки педагогічних кадрів. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. українські землі так чи інакше були в центрі реформаційних процесів, що відбувалися в країнах Західної Європи. В українському суспільстві домінувала думка про необхідність підготовки майбутніх наставників-учителів, які були б здатними до здійснення вискоєфективної, педагогічно вмотивованої і професійно-довершеної діяльності-дії.

Люблінська унія 1569 р., що фактично закріплювала панування польської шляхти над більшою територією України, поклала початок виникненню національно-визвольних рухів проти католицьких загарбників. Власне Унія відкрила широкий доступ до освіти і шкільництва єзуїтам і, як наслідок, стала грізним руйнівним фактором для українського народу та його культурних

надбань, бо польська шляхта та єзуїти з великою запопадливістю стали насаджувати католицизм в українських землях, прикриваючись Брестським актом 1596 р. За підтримки польських керманічів єзуїти взяли за організацію широкої шкільної мережі на українських та білоруських землях. Уже на початку XVI ст. католицькі духівники відкривають у межах тогочасної Білорусії та Західної України католицькі приходські (парафіяльні) школи, у яких навчали читанню, письму, латинській мові та арифметиці.

На боротьбу проти посилення окатоличування виступають литовці-протестанти та православні білоруси й українці. Протестантські школи виникають спочатку в м. Вільно, а потім у Бресті (1562 р.), Мінську (1569 р.), Вітебську (1562 р.), Полоцьку, Слуцьку, Несвіжі та інших містах. Щодо українських земель, то проти польсько-католицького гніту створювались організації – братства, до складу яких вступало міське населення – ремісники, купці, запорізьке козацтво, селяни й дрібнопомісні дворяни. Починали діяти братські школи, які покликані були протистояти католицьким польським навчальним закладам.

У 1576 р. князь К. Острозький (1526 – 1608 рр.) заснував на Волині в м. Острозі культурно-освітній центр. До організаційної структури Острозького освітнього закладу, що проіснував до 1636 р., входили: колегія, літературно-науковий гурток, бібліотека і друкарня (впродовж 1677 – 1682 рр. друкарню очолював легендарний український першодрукар Іван Федоров (р. н. невідомий – 1583 рр.). За своєю суттю – це була перша вища школа європейського зразка на українських землях та згодом отримала назву академії. Виходячи з прагматичних інтересів пригнобленої національної культури, Острозька школа, зокрема її освітня, видавнича і культурно-виховна діяльність, відіграла велику роль в історії освіти та педагогічної думки не лише України, а й Європи. За твердженнями І. Марченка (1961) « В Острозькій школі викладали грецьку, латинську, польську, слов'яно-руську мови, а також філософію, риторику й інші "вільні науки"» (с. 118).

З перших років заснування Острозької школи на посаду ректора був призначений відомий уже в той час церковний діяч, учений і педагог, особистість якого нерозривно пов'язана з історією цього освітнього закладу, – Герасим Смотрицький (р. н. невідомий – 1594 рр.). Як керівник і духовний наставник, Г. Смотрицький велике значення приділяв питанням добору педагогічних

кадрів, які здатні продемонструвати належний рівень володіння комплексом загальнолюдських, морально-етичних і естетико-довершених рис особистості, аби ефективно впливати на загальнонауковий і духовний розвиток своїх вихованців.

Естетичний складник у професійній підготовці випускників Острозької школи займав чільне місце, оскільки саме звідси отримав поширення феномен так званого «острозького наспіву» – культурного явища Раннього нового часу, що характеризується, зокрема, переходом музичної писемності України в XVI ст. з безлінійної (візантійського типу нотації) до латинської, (західноєвропейської моделі лінійного письма) (Пасічник та ін., 1997, с. 102). Готуючи випускників до церковної, вчительської та громадсько-просвітницької діяльності, викладачі Острозької школи великого значення надавали вивченню, творчому опануванню азів музичного мистецтва і хорового співу як засобам гуманізації особистості, розвитку кращих професійних рис наставника-вчителя, духівника і майбутнього громадянина.

Етична довершеність випускників Острозької школи полягала в осягненні ідей ренесансно-гуманістичного світогляду. Учні та вчителі освітнього закладу були спрямовані на поступову переорієнтацію від теоцентризму до антропоцентризму, а також на сповідування ідей єдності земного і небесного світів, духовного та тілесного начал. У центрі їхнього гуманістичного світогляду була ідея самоцінності людини. Піднесення ролі індивідуальних рис людини вельми позначилось на творчості учасників Острозького науково-літературного гуртка. Діяльність Острозького культурного центру збагатила не лише культуру українців, а й культуру східнослов'янських народів.

Першу братську школу в м. Львові засновано 1586 р. при Успенському братстві. Ініціаторами створення освітнього закладу стали міщани, члени братства Ю. Рогатинець (1555 – 1609 рр.) та Д. Красовський (роки життя невідомі), а також культурно-освітні діячі Стефан (1570 – 1621 рр.) та Лаврентій (1550 – 1634 рр.) Зизанії. Варто відзначити, що український історик педагогіки М. Демков (1895) (російська пропаганда вважає його своїм, хоча вчений лише дванадцять років викладав у росії, а майже все його життя і творчість пройшли в Україні), досліджуючи роль Львівської братської школи в поширенні педагогічної науки та підготовці вчительських кадрів, зазначав: «Львівська школа

деякий час була поширювачем просвіти по всій південно-західній Росії, відіграла роль *almae matris* для південно-західних шкіл, бо щедро забезпечувала їх учителями і навчальними посібниками» (с. 144). Звідси можемо з упевненістю стверджувати, що Львівська братська школа стала одним із перших українських закладів освіти, що готували педагогічні кадри і була осередком становлення й розвитку педагогічної науки.

Для дослідників етико-естетичних складників професійної підготовки майбутніх наставників-учителів важливим документом є Статут Львівської братської школи, написаний грецькою мовою і перекладений на слов'янську мову 1586 р. під назвою «Порядок шкільний». Цей документ відрізнявся не лише демократичністю, а й ґрунтовно визначав етичні основи шкільного життя: вимоги до вчителя, ставлення педагогів до учнів, проблеми субординації та дисципліни тощо. Аналізуючи «Порядок шкільний», слід акцентувати увагу на тому, що вимоги до вчителя були надзвичайно високі. Братства з величезною відповідальністю здійснювали добір педагогів, а також дбали про їхній професіоналізм, майстерність володіння вчительським ремеслом, високі моральні якості особистості. Від учителів братських шкіл вимагалася насамперед здатність прищеплювати своїм вихованцям навички дотримання правил етичної моралі (у школі, на вулиці, вдома), а також професійні вміння впливу на процес виховання, що полягав у набутті таких рис, як повага до старших, до батьків, до близьких. Статут зобов'язував наставників-учителів щосуботи та щонеділі проводити етичні бесіди з учнями, навчаючи їх основ «Чистих юнацьких звичаїв»: як вони повинні поводитися на службі в церкві, у сімейному колі, як зберігати спокійність і цнотливість, бути завжди слухняними й чемними, покірними і вихованими, демонструючи різні чесноти та добродієність (Лавріненко, 2009, с. 141).

Писемні джерела періоду Раннього нового часу дозволяють стверджувати, що саме у Львівській братській школі освітній і виховний процес забезпечували викладачі, які на власному прикладі, з високим рівнем майстерності педагогічної дії, формували у вихованців морально-етичні чесноти, естетичні смаки, готуючи їх не лише до суспільного життя, а й до майбутньої професійної діяльності. Важливо відзначити той факт, що одним із провідних складників педагогічної діяльності будь-якого вчителя братської школи стало майстерне володіння естетикою словесної дії. Про

вишуканість і естетичну обрамленість мови навчителів писав видатний церковний діяч, дидакал і просвітник К. (Транквіліон) Ставровецький (1581 – 1646 рр.) у численних філософсько-педагогічних творах, порівнюючи мову проповідника і наставника-вчителя, що має бути «прикрашена солодкими дієсловами» і «сповнена правдою». «Живе слово, збагачене емоціями і пристрастями, звернуте безпосередньо до слухачів, високе ораторське мистецтво вчителів і пастирів, глибина їхньої думки й почуттів перетворюють мову не лише на літературне явище, але й на зброю в боротьбі зі злом, за моральне вдосконалення суспільства», – відзначав К. Ставровецький (*Українська педагогіка в персоналіях*, 2005, с. 93).

Естетичний складник у педагогічній системі Львівської братської школи був домінантним, зокрема особлива увага приділялась музичній освіті. Спів уважався одним із провідних занять. Для того, аби потрапити на навчання до освітнього закладу, слід пройти певний відбір. Пильну увагу дидакали школи звертали на голос вступника, тембр і дикцію, а також на слух. Обов'язковим у закладі був учнівський церковний хор, причому братства на власні кошти утримували учителів співів (регентів) і вчителів гри на музичних інструментах. Кращі учні, які виявляли музичні таланти, заохочувалися незначною грошовою платнею, почасти їжею й одягом. Можна стверджувати, що у братських школах підвищеного типу створювалися всі умови для розвитку творчої обдарованості підростаючого покоління (Лавріненко, 2009, с. 97).

Значною подією в розвитку педагогічної освіти України за доби Раннього нового часу стало відкриття в м. Києві при Богоявленській церкві братської школи. Ініціаторами створення закладу була група вчених монахів на чолі з архімандритом Є. Плетенецьким (1550 – 1624 рр.). Більшість дослідників історії української педагогіки відзначають, що Київська братська школа була відкрита в 1615 р., проте окремі джерела, спираючись на вцілілі в монастирських документах виписки з «Міських книг Київського воєводства», свідчать, що цей заклад освіти почав свою діяльність із 1594 р. і мав деяку відмінність від інших братських шкіл підвищеного типу (Збандуто, 1946, с. 61).

Статут Київської братської школи, затверджений у 1620 р., містив майже ідентичні положення і структурні компоненти за зразком Статуту Львівської братської школи. Першим керівником

закладу (ректором) став Йов (Іов) Борецький (1560 – 1631 рр.) – неперевершено-освічений дидакал, який досконало володів слов'янською, грецькою, латинською та польською мовами. Ректор, керуючись Статутом, висував достатньо високі етико-етичні вимоги до вчителів та учнів, бо Київська братська школа мала бути взірцем дотримання порядку та благочестя. Учні заборонялось без відома наставників учиняти будь-які дії, що суперечать установленим нормам і правилам як у школі, так і за її межами, зокрема укладати між собою різного роду угоди, закладати речі, купляти чи продавати, здійснювати торгові операції, відвідувати бенкети, брати участь у непристойних зібраннях, підтримувати стосунки з неблагонадійними особами тощо. Аналізуючи Статут Київської братської школи, С. Збандуто (1946) звертає увагу на виховання таких морально-етичних якостей, як ввічливість і повага до старших, відзначаючи: «Зустрічаючи осіб «зацних» (поважних) як духовного, так і світського станів, учень повинен був зняти головний убір і шанобливо вклонитися. В будь-якому товаристві учень мав утримуватися від непристойних вчинків і нескромних жартів. У місцях загального користування та громадських установах вихованцю слід було завжди дотримуватися благоговійної тиші» (с. 62).

Якщо аналізувати етико-естетичні засади розвитку особистості учнів Київської братської школи в Ранній новий час, то варто звернути увагу на культурне середовище закладу, що прагнув сформувати естетичний досвід своїх вихованців через етичне й естетичне ставлення до дійсності, до культури свого народу, до рідного слова через різні види й жанри мистецтва. Ідеї естетичної культури були покладені в основу «Алфавіту духовного», написаного одним із фундаторів Київської школи І. Копинським (р. н. невідомий – 1640 рр.). Цей твір присвячено проблемам людини, її моральному, духовному та розумовому вихованню. С. Фарина (2005) наголошує: «Антропоцентричні ідеї, які містяться в цьому творі, майже дослівно перегакуються з відповідними місцями з “Повчання дітям” давньокиївського князя Володимира Мономаха (1053 – 1125 рр.)» (с. 57).

Щодо естетичних чинників становлення особистості учнів школи, то варто відзначити, що вчителі зазвичай працювали не тільки в школі, а й були священнослужителями церкви. Усвідомлюючи, що власне релігійна культура одухотворює особу

й людські відносини, вони організовували учнівські хори, що брали безпосередню участь у службах Божих. Наставник покликаний був сформувати у вихованців постановку голосу, вишукану дикцію, професійне дихання, естетично виразні манери триматися перед аудиторією, досконалі вміння виголошувати релігійну проповідь, навчальний матеріал, і, як наслідок, викликати у слухачів позитивні естетичні почуття. Для Раннього нового часу характерною є специфічна тенденція – у братських школах підвищеного типу великого значення надавалося співам з виробленням специфічної, відповідно до вродженого голосу та тембру, манери виконання. Так, у Київській школі ще до того часу, як вона стала називатися Київським колегіумом, набув поширення партесний (багатоголосний) спів на 4, 6, 8 голосів. Вихованці закладу організовували так звані співочі артілі, що запам'ятовувалися жителям м. Києва і прилеглих територій професійним виконанням церковних піснеспівів і декламацією віршів. Відомі факти, коли навіть уніати намагалися переманити найобдарованіших співаків із числа випускників Київської братської школи.

Про естетично досконалий церковний спів учнів братських шкіл писала В. Антонюк (2001), наводячи слова архідиякона П. Алепського (1627 – 1669 рр.): «Ніщо так не вражало нас, як краса маленьких хлопчиків та їхні співи, що виконувалися у гармонії із старшими співаками. Від звучання дитячих голосів колихалися гори й долини» (с. 23).

Етико-естетичні норми були покладені в основу неофіційного писемного твору під назвою «Шкільна благопристойність», що згодом став узагальненням педагогічної творчості багатьох дидакалів періоду Раннього нового часу. Він складений у формі діалогу між наставником-учителем та окремим учнем. Закцентовано увагу на тому, що власне морально-етичні принципи поведінки, були виокремлені в цьому творі через педагогічні особливості спілкування з дитиною, професійні обов'язки вчителів, їхній вияв благопристойності й тактовності, через особливості взаємин між батьками і дітьми. «Шкільна благопристойність» відображала неформальний характер стосунків, аніж це було передбачено Статутами братських шкіл. Так, цікаві проблеми регулювання стриманості наставників щодо мирських утіх, бо вважалося, що вчитель не має демонструвати учням «надлишок» у

вживанні напоїв і різноманітних страв, а повсякчас зосереджуватися на виконанні заповідей Божих (Лавріненко, 2009, с. 100).

З огляду на етико-естетичну майстерність та її формування у братських школах України досліджуваного періоду, відомі факти про те, що навчителі мали значний запас народних математичних знань, знали безліч загадок, віршованих задач, на основі яких навчали учнів основ математичного рахунку. Педагоги зобов'язані були майстерно володіти прийомами впливу на особистість дитини через усну народну творчість і декламацію віршів. Випускники шкіл, які присвятили своє життя освітній справі, у переважній більшості вміли професійно малювати, вишукано грати на декількох музичних інструментах, виконувати світські й релігійні музичні твори. Естетична довершеність учителя полягала в умінні передати свій мистецький досвід дітям, а більш заможні батьки за додаткову плату наймали педагогів, аби вони в приватному порядку навчали мистецтва їхніх дітей. Водночас наставники-вчителі повсякчас демонстрували жителям міст і сіл майстерність виконання церковних творів, обрядово-релігійних пісень, народних і побутових піснеспівів, виступаючи в ролі організаторів вертепів, інтермедій, своєрідних театральних вистав. Така подвижницька діяльність сприяла формуванню високих морально-етичних рис учнів як під час навчання у братських школах, так і в повсякденному житті.

П. Мазур (2005) наводить відомості про специфічні етичні правила-настанови для учнів, що були вироблені впродовж тривалого часу: «1). Входиш до школи, поклонись на всі боки, все зайве сховай, щоб кожен тебе похвалив, а вчитель полюбив. 2). Змолоду не лінуйся і до науки пристань, чому навчишся в юності, те знадобиться у старості. 3). Не бігай без причини під час шкільної години. 4). Слухай учителя свого, знайдеш багато розумного в нього. 5). Говори те, що завчив, а не порожні байки. 6). Добра кожному бажай і чим можеш – допомагай. 7). Завжди сторонись того, що викликає лихі пригоди, з чого виникає сварка. 8). Як прийдеш у дім рідний, зроби поклон усім повний, усе поклади на місце, що вивчив – розкажи» (с. 107).

В Україні періоду Раннього нового часу (XVI – середина XVII ст.) діяло близько тридцяти братських шкіл підвищеного типу: у Львові, Кам'янці-Подільському, Дрогобичі, Луцьку, Києві, Рогатині та інших містах і містечках. Ці школи ставали не лише

своєрідними осередками боротьби українського народу проти єзуїтсько-католицької експансії, а й виразниками найефективнішого виховного впливу, що виявлявся у виборі своєрідної міри й форми, з одного боку, а з іншого, – сприймання й естетичного переживання цього впливу суб'єктами процесу учіння і виховання. Випускники українських братських шкіл підвищеного типу оволодівали культурою поведінки – дисциплінованістю, дотриманням релігійних і світських норм і правил співіснування, професійними переконаннями і звичками тощо. Вироблені критерії моральної та етичної вихованості в братських школах підвищеного типу стали дієвим підґрунтям для освітньо-виховної діяльності Академій на теренах України початку XVIII ст.

Висновки. Отже, історико-педагогічний аналіз етико-естетичних засад розвитку особистості майбутніх учителів періоду Раннього нового часу (XVI – XVII ст.) дозволив констатувати, що українські братства в розглядуваній історичний період достатньо професійно й виважено підходили до питань добору педагогів, дбали про їхній професіоналізм, майстерність володіння педагогічним ремеслом, високі морально-етичні риси особистості.

Комплексний аналіз Статутів братських шкіл підвищеного типу, творчої спадщини наставників-учителів і церковно-освітніх діячів періоду Раннього нового часу дозволив виокремити провідні вимоги до особистості вчителя, його фахової, духовно-моральної спрямованості та естетичної довершеності:

- як особистість, учитель мав бути виразником і взірцем християнських чеснот, бо власне вимогами до морально-етичних якостей дидакала розпочинаються і закінчуються всі Статути братських шкіл;
- українське суспільство досліджуваного періоду вимагало від майбутніх осіб, які служитимуть справі освіти і виховання, оволодіти такими провідними педагогічними вміннями: саморегуляція психологічного стану; дотримання педагогічного такту у спілкуванні зі своїми вихованцями, батьками, громадою тощо;
- випускники братських шкіл підвищеного типу, які обирали педагогічний фах, мали усвідомлювати відповідальність за дотримання морально-етичних чеснот своїх вихованців, а звідси – не лише досконало володіти предметом викладання, а й бути обізнаним у філософії, риториці, піїтиці, гомілетичі, елементах дидактики і психології;

- в українських братських школах підвищеного типу доби Раннього нового часу яскраво прослідковувався взаємозв'язок морального й естетичного виховання, зокрема особлива увага учителів спрямовувалася на ті сфери діяльності, у яких естетичне й етичне найтісніше пов'язані. Це насамперед мистецтво, що через призму творчо мислячого суб'єкта відображало дійсність у її людській і соціальній значущості;

- наставник братської школи мав досконало володіти естетикою живого слова: виразністю, основами голосоведіння, переконливістю, силою, інтонацією та іншими мовними й позамовними засобами для формування духовного світу вихованців, здатності викликати в аудиторії естетичні переживання прекрасного, піднесеного, героїчного, комічного, трагічного;

- у процесі розвитку особистості майбутній учитель повинен був послуговуватися набутим естетичним досвідом, вправно володіти музичним інструментом, елементами диригування, постановки голосу, естетикою режисури педагогічної дії.

Перспективи подальших досліджень. У сучасних суспільно-економічних реаліях, що зумовили пошук нових освітніх концепцій, етико-естетичній підготовці майбутніх учителів, на превеликий жаль, не відводиться належної уваги. В освітньому процесі педагогічних вишів питома вага етико-естетичного складника незначна і потребує розробки, вдосконалення, впровадження.

Реформування закладів вищої педагогічної освіти сьогодні нагально потребує екстраполяції прогресивних надбань національної освітньої галузі, зокрема в царині етико-естетичних засад розвитку особистості майбутніх учителів, їхньої педагогічної майстерності. Необхідно звернути увагу на специфічні особливості формування їхнього естетичного досвіду в системі професійної підготовки: естетичного ставлення до дійсності, чутливості, моральності, естетичних потреб, емоцій і почуттів, смаків і поглядів.

Як засвідчує історичний досвід, будь-який учитель, який покликаний впливати на інтелект, почуття і волю своїх вихованців, має бути естетично вихованим, сповідуючи норми суспільної моралі, що виявляються в поведінковій активності, нерозривно пов'язаній із громадянською позицією, відданістю ідеалам україно-, людино-, дитиноцентризму. Тож потребують осмислення й подальшого науково-теоретичного обґрунтування проблеми

естетизації освітнього процесу закладів вищої освіти в умовах домінування цифрових технологій, необхідності підготовки майбутніх учителів, здатних до найактивнішої участі у творенні прекрасного, забезпеченні максимального різнобічного розвитку здібностей і особистісних рис молодого покоління.

Список використаної літератури

- Антонюк, В. (2001). *Українська вокальна школа: етнокультурологічний аспект: монографія*. Київ: Українська ідея.
- Власов, В. С. (2012). *Історія української культури від середньовіччя до початку новітньої доби: навчальний посібник до курсу за вибором для 10–11 класів*. Київ: Педагогічна думка.
- Демков, М. І. (1895). *Історія руської педагогії*. Ревель: Типографія «Ревельських відомостей».
- Збандуто, С. Ф. (1946). Киевская академия XVI – XVIII ст. *Советская педагогика*, 7, 59-75.
- Зязюн, І. А. (2008). *Філософія педагогічної дії: монографія*. Черкаси: Вид-во ЧНУ імені Богдана Хмельницького.
- Ісаєвич, Я. Д. (1966). *Братства та їх роль у розвитку української культури XVI - XVIII ст.* Київ: Наук. думка.
- Історія України в документах і матеріалах*. (Т. III). (1941). Київ: АН УРСР.
- Лавріненко, О. (2009). *Історія педагогічної майстерності*. Київ: СПД Богданова А. М.
- Лук'янченко, О. (2022). Естетичні засади формування іміджу майбутнього вчителя. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 47, том 3, с. 202-205. Взято з chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://aphn-journal.in.ua/archive/47_2022/part_3/32.pdf
- Мазур, П. (2005). Українська школа доби Ренесансу. *Директор школи. Україна*, 1/2, 97-115.
- Марченко, М. І. (1961). *Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст.* Київ: Рад. школа.
- Мітюров, Б. (1968). *Розвиток педагогічної думки на Україні в XVI – XVII ст.* Київ: Рад. школа.
- Мустафін, О. Р. (2014). *Справжня історія Раннього Нового часу*. Харків: Фоліо.
- Недосєкіна, Т. В. (2006). Система освіти в Україні у XVI – XVIII століттях. *Козацька спадщина*, 3, 217-221. Взято з <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/90869/20-Nedosyekina.pdf?sequence=1>
- Отич, О. (2011). Естетичні та етичні засади особистісного розвитку педагога. *Естетика і етика педагогічної дії*, 1, 46-58. Взято з <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/560/1/Otych.pdf>
- Пасічник, І., Ковальський, М., Атаманенко, А., Бондарчук, Я., Кулаковський, П., Ясіновський, Ю. (Ред. колегія). (1997). *Острозька Академія XVI – XVII ст.: енциклопедичне видання*. Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія».
- Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн.: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл.* (Кн. 1: X – XIX ст.). (2005). Київ: Либідь.
- Фарина, С. Я. (2005). Соціокультурні передумови формування української національної еліти наприкінці XVI – на початку XVII століть. *Теорія і практика управління соціальними системами*, 2, 52-57.
- Хоружа, Л., Новак, М. Формування професійної етики викладача вищої школи у процесі розв'язання педагогічних задач. *Молодий вчений*, 10 (98), 296-298. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-10-98-61>.

Oleksandr Lavrinenko

**ETHICAL AND AESTHETIC PRINCIPLES OF PERSONALITY
DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS OF UKRAINE IN THE EARLY
MODERN PERIOD (XVI - XVII CENTURIES)**

The article is devoted to the historical and pedagogical analysis of the essence and specifics of the ethical and aesthetic principles of the development of the personality of future teachers of Ukraine in the early modern times (XVI-XVII centuries). Based on the historiographical analysis of literature and old prints, the author proves the thesis that due to the urgent need for self-preservation and self-development of the Ukrainian nation, the need to combat Catholic expansion, Ukrainian educational institutions trained highly educated, moral, ethical, and aesthetically perfect mentors-teachers. Significant progress in the problems of ethical and aesthetic principles of the development of the mentor-teacher's personality was made by Ukrainian brotherhoods that opened schools of an advanced type in the cities of Ostroh, Lviv, Lutsk, Kyiv, and others. As shown in the text of the article, the fraternal schools were distinguished not only by their democracy, but also sought to instill in their graduates, future figures of church and secular education, the traditions of the Ukrainian people, moral and ethical traits that distinguished the Ukrainian ethnic group from other ethnic groups, based on the best European traditions of education and upbringing.

The article analyzes a number of documents that allow us to state unequivocally the importance of the ethical and aesthetic component in the system of professional training of future mentors-teachers of that time. In particular, the Statute of the Lviv Brotherhood School (1586), the Statute of the Kyiv Brotherhood School (1620), as well as the written monuments "Spiritual Alphabet" and "School Decency" characterize the significant progress of the fraternal schools of the early modern era in Ukraine in terms of aesthetic skills of graduates, their moral and ethical perfection in interaction with students, parents, residents of cities and villages of Ukraine of that time.

The author of the article advocates the idea of extrapolating the creative achievements and historical experience of ethical and aesthetic training of future teachers of the sixteenth and seventeenth centuries into the modern practice of reforming the educational sector of Ukraine, in particular the need to introduce elements of music and performing arts, recitation, and mastery of the aesthetics of the living word into the system of vocational education to form a high level of pedagogical skills, improve the ethical and aesthetic experience of the modern teacher.

Keywords: *ethical and aesthetic training, teacher's personality, early modern times, fraternal schools of an advanced type, pedagogical skills, moral and ethical qualities, aesthetics of the living word.*

References

- Antoniuk, V. (2001). *Ukrainska vokalna shkola: etnokulturolohichni aspekt [Ukrainian vocal school: ethnocultural aspect]: monohrafiia*. Kyiv: Ukrainska ideia [in Ukrainian].
- Demkov, M. I. (1895). *Istoriia rosiiskoi pedahohii [History of Russian pedagogy]*. Revel: Typohrafiia «Revelskykh vidomostei».
- Faryna, S. Ya. (2005). *Sotsiokulturni peredumovy formuvannia ukrainskoi natsionalnoi elity naprykintsi XVI – na pochatku XVII stolit [Sociocultural prerequisites for the formation of the Ukrainian national elite in the late 16th and early 17th centuries]. Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymi systemamy [Theory and practice of social systems management], 2, 52-57 [in Ukrainian]*.
- Isaievych, Ya. D. (1966). *Bratstva ta yikh rol u rozvytku ukrainskoi kultury XVI - XVIII st. [Brotherhoods and their role in the development of Ukrainian culture in the 16th-18th centuries]*. Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].

- Istoriia Ukrainy v dokumentakh i materialakh [History of Ukraine in documents and materials]*. (Vol. III). (1941). Kyiv: AN URSS [in Ukrainian].
- Khoruzha, L., & Novak, M. Formuvannia profesiinoi etyky vykladacha vyshchoi shkoly u protsesi rozviazannia pedahohichnykh zadach [Formation of professional ethics of a higher school teacher in the process of solving pedagogical problems]. *Molodyi vchenyi [Young scientist]*, 10 (98), 296-298. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-10-98-61> [in Ukrainian].
- Lavrinenko, O. (2009). *Istoriia pedahohichnoi maisternosti [History of pedagogical excellence]*. Kyiv: SPD Bohdanova A. M. [in Ukrainian].
- Luk'ianchenko, O. (2022). Estetychni zasady formuvannia imidzhu maibutnoho vchytelia [Aesthetic principles of forming the image of a future teacher]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues of the Humanities]*, 47, 3, 202-205. Retrieved from chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgglefindmkaj/https://aphn-journal.in.ua/archive/47_2022/part_3/32.pdf [in Ukrainian].
- Marchenko, M. I. (1961). *Istoriia ukrainskoi kultury z naidavnishykh chasiv do seredyny XVII st. [History of Ukrainian culture from ancient times to the middle of the 17th century]*. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
- Mazur, P. (2005). Ukrainska shkola doby Renesansu [Ukrainian School of the Renaissance]. *Dyrektor shkoly. Ukraina [Director of School. Ukraine]*, 1/2, 97-115 [in Ukrainian].
- Mitiurov, B. (1968). *Rozvytok pedahohichnoi dumky na Ukraini v XVI – XVII st. [The development of pedagogical thought in Ukraine in the 16th – 17th centuries]*. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
- Mustafin, O. R. (2014). *Spravzhnia istoriia Rannoho Novoho chasu [The true History of the Early Modern period]*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Nedosiekina, T. V. (2006). Systema osvity v Ukraini u XVI – XVIII stolittiakh [The education system in Ukraine in the 16th – 18th centuries]. *Kozatska spadshchyna [Cossack heritage]*, 3, 217-221. Retrieved from <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgglefindmkaj/http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/90869/20-Nedosyekina.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Otych, O. (2011). Estetychni ta etychni zasady osobystisnoho rozvytku pedahoha [Aesthetic and ethics principles of the teacher's personal development]. *Estetyka I etyka pedahohichnoi dii [Aesthetics and ethics of pedagogical action]*, 1, 46-58. Retrieved from <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgglefindmkaj/http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/560/1/Otych.pdf> [in Ukrainian].
- Pasichnyk, I., Kovalskyi, M., Atamanenko, A., Bondarchuk, Ya., Kulakovskiy, P., & Yasinovskiy, Yu. (Eds.). (1997). *Ostrozka Akademiia XVI – XVII st.: entsyklopedychne vydannia [Ostroh Academy of the 16th – 17th centuries: encyclopedic edition]*. Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» [in Ukrainian].
- Ukrainska pedahohika v personaliiakh [Ukrainian pedagogy in personalities]*: u 2 kn.: navch. posib. dlia studentiv vyshch. navch. zakl. (Book 1: X – XIX st.). (2005). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Vlasov, V. S. (2012). *Istoriia ukrainskoi kultury vid serednovichchia do pochatku novitnoi doby [History of Ukrainian culture from the Middle Ages to the beginning of the modern era]*: navchalnyi posibnyk do kursu za vyborom dlia 10–11 klasiv. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
- Zbanduto, S. F. (1946). Kyevskaia akademyia XVI – XVIII st. [Kyiv Academy of the 16th – 18th centuries]. *Sovetskaia pedahohyka [Soviet pedagogy]*, 7, 59-75 [in Russian].
- Ziazium, I. A. (2008). *Filosofia pedahohichnoi dii [Philosophy of pedagogical action]*: monohrafiia. Cherkasy: Vyd-vo ChNU imeni Bohdana Khmelnytskoho [in Ukrainian].

Одержано 28.02.2025 р. Рекомендовано до друку 02.04.2025 р. Оприлюднено 03.06.2025 р.
